

<https://jpll.ui.ac.ir/?lang=en>

Research on Mystical Literature

E-ISSN: 2476-3292

Document Type: Research Paper

Vol. 18, Issue 1, No.52, Spring & Summer 2024, pp. 145-160

Received: 12/03/2024

Accepted: 30/11/2024

The Effect of *Sheikh Sanaan's* Story on the Description of Pir (Old) in Attar's Sonnets

Azar Baharvandi

PhD Student in Persian Language and Literature, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Lorestan University, Khorramabad, Iran

Azar.baharvandi@yahoo.com

Ghasem Sahraei *

Professor of Persian Language and Literature, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Lorestan University, Khorramabad, Iran

sahrai.g@lu.ac.ir

Ali Heydari

Professor of Persian Language and Literature, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Lorestan University, Khorramabad, Iran

heydari.a@lu.ac.ir

Abstract

The story of *Sheikh Sanaan* is about an old man who commits acts that are against the Sharia and even against the customs of the Islamic society. However, the necessity of the existence of an elder and unconditional obedience to him has been emphasized, even in matters that are against the Sharia. In Attar's sonnets, the word "old man" is repeated many times and is used in two literal meanings: old person (beard and white hair), and idiom: mentor and guide in the path of enlightenment. The present study aims to show the characteristics of the old man in Attar's sonnets and the effect of *Sheikh Sanaan's* story on the characteristics of the old man in his sonnets. The research method is content analysis and the data were gathered through all of Attar Neyshabouri's sonnets. By examining the story of *Sheikh Sanaan* in *Manteq Al-Tayir*, one can categorize his prominent features as follows: falling in love with a coward, drinking wine, burning clothes, becoming an idolater/disbeliever, burning *the Qur'an*, and so on. Among these characteristics, the characteristics of drinking wine and burning

* Corresponding author
2476-3292 © The Author(s).

Baharvandi, A., Sahraei, G., & Heydari, A. (2024). The effect of Sheikh Sanaan's story on the description of preceptor in Attar's sonnets. *Research on Mystical Literature*, 18 (1), 145-160.

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>)

10.22108/jpll.2024.140967.1825

clothes are prominent and distinguished in the description of Pir (old) in Attar's sonnets. It seems that Sheikh Neyshabour had a special attachment and fascination with *Sheikh Sanaan* and considered his qualities and characteristics in the eyes of Iqbal. For this reason, in most of the cases where Pir is mentioned in his poems, a reference to Sheikh Sanaan can be seen. It seems that Attar consciously hinted at *Sheikh Sanaan* in order to express mystical concepts. It is as if Attar reveals his old face by repeating the characteristics of *Sheikh Sanaan* in different forms in his poetry.

Keywords: Attar Neyshaburi, Pir (Old), *Mantiq al-Tayr*, Attar's Sonnets, *Sheikh Sanaan*.

Introduction

The story of *Sheikh Sanaan* is one of the stories mentioned in *Mantiq al-Tayr* to describe the consequences of the path of life (it was also mentioned in other texts before Attar with slight differences). It describes the circumstances of an old man who became an infidel in a difficult test, but after a while, he overcame this affliction. From the stories written in prose from the fourth to the sixth centuries AH, it can be concluded that such a story in which a pious man leaves his religion or falls in love with a coward was quite famous. All these stories have common features, including the ascetic falling in love with a beautiful girl, becoming an infidel and wearing a girdle, the agreement between the ascetic and the handsome man, and finally, the cowardly man becoming a Muslim. It is likely that these narrations were combined in the minds of the narrators and writers. In this story, Sheikh Sanaan, who was an old man of his time and had been praying for fifty years, after seeing recurring dreams, leaves the Kaaba and sets off for the land of infidelity (Romans), which is a symbol of degradation and attention to the world. The old man is one of the archetypes that Jung first proposed. In Jung's analytical psychology, which is linked to the myths and literature of the world, especially the myths and literature of the East, the wise old man is a symbol of the wisdom of nature, which in Ishraqi mysticism is referred to as the active intellect. Most mystics, including the author of *Misbah al-Hidayah*, consider the old man to have the highest rank after the Prophet of Islam (PBUH). In Sufism and mysticism, the old man is referred to as the "perfect human being". The purpose of this study is to identify the characteristics of the old man in Attar's sonnet to show the effect of *Sheikh Sanaan's* story on the characteristics of the old man in his sonnets.

Literature Review

There has been extensive and valuable research on Attar and Pir in the Divan of mystic poets. These include the book *The Secret and Secret Stories in Persian Literature* by Pournamdarian (1989), which provides a detailed discussion of Pir and the symbols and archetype of Pir. The book *The Voice of the Simorgh Wing* about Attar's life and thought, by Zarrinkoob (2001); the book *The Thought of Attar, Analysis of the Horizon of Thought of Sheikh Farid al-Din Attar Neyshaburi* by Fazeli (2005); the introduction written by Shafi'i Kadkani (2006) on Attar's *Mantiq al-Tayr*, in which he examines Attar's identity, his works, and his place in Persian poetry are among the related studies.

Research in the form of articles has also been conducted on this subject. An article titled *Cryptographic Analysis of the Story of Sheikh Sanaan* (Ateş Soda, 2012) concluded after analyzing and deciphering this story that each element of Sheikh Sanaan's story is a code of elements that exist in the history of man according to the narration of the sacred texts. The article *Rereading the Story of Sheikh Sanaan* (Gholizadeh, 2008) states with a new reading of this story that the main theme and subject of the story is love and the movement and transformation from love to religiosity combined with love. In the article *Criticism and Analysis of the Tale of Sheikh Sanaan Based on Jung's Theory of the Individuation Process* (Bozorg Bigdeli & Pourabrisham, 2011), the authors, considering the theory of individuation, have concluded that the tale of *Sheikh Sanaan* has an archetypal design that is always dynamic and recurring not only in myths and stories but also in the social system, and the secret of its immortality and pleasantness lies in this point. *The Allegory of Sheikh Sanaan (The Story of the Old Man from the Mosque to the Tavern)* (Jafari Sadeghi, 2015) has addressed the issue that the tale

of *Sheikh Sanaan* has become the source of the creation of several themes in Persian literature. The article *Comparing the Expression of the Image of the Elderly in the Divan of Attar and Rumi* (Dastmard, Sepahwandi & Sahrai, 2021) examined the image of the elderly in the poems of the two mentioned poets and concluded that Attar did not limit himself to the word "elder" in describing the elderly and used words such as the blessed name of the divine prophets, Sheikh, Rend, Saqi, Pir Kharabat, etc. Also, the story of *Sheikh Sanaan* and the concept of the elderly in the mystics and works of Islamic mystics have been analyzed and studied in many articles and books, but so far no research has addressed the subject of the present article.

Methods

The research method is descriptive-analytical using the content analysis method and the data were collected through the library method. The statistical population of the research is all the sonnets of Attar Neyshaburi. In order to match the sonnet of Attar with *Sheikh Sanaan*, verses 1191 to 1601 of *Mantiq al-Tayr* (the story of *Sheikh Sanaan*) were used as the basis of the research.

Results

The prominent characteristics of Sheikh Sanaan can be categorized as follows: falling in love with a coward, drinking alcohol, becoming an idolater/infidel, burning the *Quran*, and renewing Islam. Among these characteristics, drinking alcohol is prominent and distinguished in Sheikh Nishabour's sonnets, and along with the Pir, these characteristics have also been attributed to Rend, and Rend has sometimes been considered a Pir. It seems that Attar's strong belief in Islam and the *Holy Bible* has led him not to repeat the features of "burning the *Quran* and renewing Islam", which were in the original story and inevitably narrated in *Sheikh Sanaan*'s story, as prominent characteristics of the Pir in the sonnets. Each of these characteristics has been repeated directly and indirectly many times in Attar's sonnets, but the frequency of the characteristics that Attar directly mentioned for his saint is as follows: drinking alcohol 16 times, falling in love with a woman 8 times, and becoming an infidel 7 times. In addition, sometimes a sonnet uses one characteristic and one or more other characteristics of Sheikh San'aan are indirectly attached to it. The Pir of Nishapur, Sheikh Farid al-Din Attar, had a special attachment and devotion to *Sheikh Sanaan*. Just as in *Mantiq al-Tayr*, he used his story as an allegory for the necessity of having a Pir in mystical conduct and considered following him obligatory even in matters that were against the Sharia. In his sonnets, he also introduced and described the Pir in a way that evoked Sheikh Sanaan. The characteristics that Sheikh Sanaan suffered from in the aftermath of his conduct, such as becoming a lover of beauty, drinking alcohol, becoming an infidel, and burning *the Quran*, are also repeated in Attar's sonnet and are directly used to mention the Pir's characteristics.

نشریه علمی پژوهش‌های ادب عرفانی

سال هجدهم، شماره اول، پیاپی ۵۲، بهار و تابستان ۱۴۰۳، صص. ۱۴۵-۱۶۰

تاریخ وصول: ۱۴۰۲/۱۲/۲۲ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۹/۱۰

تأثیر داستان شیخ صنعان در توصیف پیر در غزلیات عطار

آذر بهاروندی، دانشجوی دکتری گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه لرستان، خرم آباد، ایران

azar.baharvandi@yahoo.com

قاسم صحرایی* ، استاد گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه لرستان، خرم آباد، ایران

sahrai.g@lu.ac.ir

علی حیدری، استاد گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه لرستان، خرم آباد، ایران

heydari.a@lu.ac.ir

چکیده

در حکایت شیخ صنعان، پیر اعمالی برخلاف شریعت و عرف جامعه اسلامی انجام می‌دهد؛ باین حال بر لزوم وجود پیر و اطاعت بی‌چون‌وچرا از وی، حتی در اعمال خلاف شریعت، تأکید شده است. در غزلیات عطار، واژه «پیر» بارها تکرار شده و در دو معنی لغوی «فرد مسن» و «ریش و موی سپید» و اصطلاح «مرشد و راهنما» در سلوک عرفان به کار رفته است. پژوهش حاضر با هدف بررسی ویژگی‌های پیر در غزلیات عطار و تأثیر حکایت شیخ صنعان بر این ویژگی‌ها انجام شده است. روش تحقیق در این پژوهش، تحلیل محتوا بوده و جامعه آماری آن، همه غزلیات عطار نیشابوری است. با بررسی حکایت شیخ صنعان در منطق الطیر، می‌توان ویژگی‌های برجسته وی را به این شرح دسته‌بندی کرد: عاشق ترسازاده‌ای شدن، خم‌نوشی، زنا بستن، خرقه‌سوزی، بت‌پرستی / کافر شدن، سوزاندن قرآن، خوبانی و اسلام تازه کردن. در میان این ویژگی‌ها، خم‌نوشی، زنا بستن و خرقه‌سوزی، در توصیف پیر در غزلیات عطار، برجسته‌تر به نظر می‌رسند. به نظر می‌رسد عطار نیشابوری، تعلق خاطر و شیفتگی خاصی به شیخ صنعان داشته و صفات و ویژگی‌های او را به دیده اقبال می‌نگریسته است. به همین دلیل، در اغلب ابیاتی که عطار از پیر نام می‌برد، نشانی از شیخ صنعان دیده می‌شود. به نظر می‌رسد عطار آگاهانه و با هدف بیان مفاهیم عرفانی، به شیخ صنعان تلمیح زده است. گویی عطار در غزلیات، با تکرار ویژگی‌های شیخ صنعان به شیوه‌های مختلف، از چهره پیر عرفانی خود پرده برمی‌دارد.

واژه‌های کلیدی: عطار نیشابوری، پیر، منطق الطیر، غزلیات عطار، شیخ صنعان.

* مسؤول مکاتبات

بهاروندی، آذر، صحرایی، قاسم، حیدری، علی. (۱۴۰۳). تأثیر داستان شیخ صنعان در توصیف پیر در غزلیات عطار. پژوهش‌های ادب عرفانی. ۱۸ (۱): ۱۴۵-۱۶۰.

۱۶۰

2476-3292 © The Author(s).

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>)

10.22108/jpl.2024.140967.1825

۱. مقدمه

حکایت شیخ صنعان، یکی از حکایاتی است که در *منطق‌الطیر* برای بیان عقبه‌های راه سلوک ذکر شده و پیش از عطار نیز با اندک تفاوت‌هایی در متون دیگر آمده است. این حکایت، احوال پیری را شرح می‌دهد که در آزمونی دشوار به کفر گرایید؛ اما پس از مدتی از این ابتلا رهایی یافت. کزازی، شیخ صنعان را همان پیری شمرده است که ذکر او در *تحفه‌الملوک* با نام عبدالرزاق صنعانی آمده است (کزازی، ۱۳۸۷، ص. ۳۱). زرین کوب نیز معتقد است که حکایت شیخ صنعان از *تحفه‌الملوک* غزالی اقتباس شده و زندگی روحانی عطار در مقطعی که *منطق‌الطیر* را می‌نوشته، ادامه زندگی غزالی بوده است (زرین کوب، ۱۳۸۰، ص. ۹۳). براساس نظر شفیع کدکنی، نسخه‌ای که از *تحفه‌الملوک* به دست آمده، حدود یک قرن پس از عطار و دو قرن پس از وفات غزالی کتابت شده و این حکایت، تحت تأثیر *منطق‌الطیر* عطار قرار گرفته است. در کتاب *ذم‌الهوی* از ابن جوزی (قرن ششم)، حدیثی از محدثی مشهور به نام عبدالرزاق صنعانی نقل شده که در آن، مردی پس از سیصد سال عبادت به عشق زنی گرفتار و خدا را کافر شد؛ اما در نهایت خداوند به او توفیق توبه داد. همچنین، در کتاب *روث‌القلوب* (قرن ۵ ه.ق) از شخصی به نام ولی خانقاه سمرقند یاد شده که پایان کار او، همانند عاقبت شیخ صنعان است. در *روث‌المجالس* (قرن ۶ ه.ق) نیز دو حکایت راقد اللیل و مؤذن بلخ، شباهت زیادی با داستان شیخ صنعان دارند. در کتاب *روح‌الأرواح* سمعانی (قرن ۵ ه.ق) نیز حکایتی درباره «آن یار شقیق بلخی» آمده که زمینه‌ای نزدیک با ماجرای شیخ صنعان دارد. در این حکایت، یار شقیق بلخی در بازار بغداد، شیفته مهرویی می‌شود و برای وصال او حاضر به ترک دین خود و بستن زنار می‌شود؛ اما در نهایت مهروی ترسا، مسلمان می‌شود (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۵، ص. ۵۴-۵۶).

داستان ابن سقا (قرن ۶ ه.ق) که در اسناد زندگینامه خواجه یوسف همدانی (قرن ۵ و ۶) به دست آمده و در روزگاری نزدیک به عطار می‌زیسته و شیخ نیشابور، حکایاتی مرتبط با زندگی و احوال او در *منطق‌الطیر* و الهی‌نامه آورده است، بیشترین شباهت را به داستان شیخ صنعان عطار دارد؛ اما در هیچ‌یک از روایات مربوط به ابن سقا، سخنی از دختر ترسا یا عاشق شدن او به میان نیامده است. تنها در کتابی با نام *بهجة‌الاسرار* که حدود صد و چهل سال پس از واقعه مجلس خواجه یوسف تألیف شده، سرانجام ابن سقا با عاشق شدن او بر دختر پادشاه روم پیوند خورده و علت کفر او، گرفتار شدنش در دام عشق بیان شده است (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۵، ص. ۵۸). این روایت به نظر محققان معتبر نیست و در اصل داستان ابن سقا، شیفته‌گی بر دختر ترسا وجود نداشته است. از حکایاتی که در آثار منشور از قرن چهارم تا ششم هجری نوشته شده‌اند می‌توان نتیجه گرفت که چنین ماجرابی که در آن پارسایی از دین خارج یا عاشق ترسایی شود، شهرت تام داشته و از قرن دوم تا عصر عطار (قرن ۶ و ۷) بر سر زبان‌ها بوده است. همه این حکایت‌ها وجوه مشترکی از جمله عاشق شدن زاهدی بر دختری مهر و کافر شدن و زنار بستن، موافقت بین زاهد و خوب رو و سرانجام مسلمان شدن ترسازاده دارند. احتمال می‌رود این روایات در ذهن راویان و نویسندگان با هم تلفیق شده باشند. عطار آن حکایات را با هنر شاعری و روح عرفانی خود، تعالی و جاودانگی بخشیده و از آن نتیجه‌ای در خدمت اصلی از اصول عرفانی مبتنی بر لزوم متابعت از پیر گرفته است. پس از عطار، حکایت شیخ صنعان به شکلی که در *منطق‌الطیر* وجود دارد رایج شد و حکایات دیگر در میان سطور کتاب‌ها جا ماند. پس آنچه حکایت شیخ صنعان عطار را بلندآوازه کرده، چیرگی و استادی و فسون شیخ فرید نیشابور در سرایش است تا آنجا که در غزل‌هایش نیز بدان تلمیح زده و شاعران پس از او نیز از شیخ صنعان بسیار یاد کرده‌اند. به گفته زرین کوب، دیوان عطار، دومین اثر او پس از تذکرة‌الاولیا است (زرین کوب، ۱۳۸۰، ص. ۵۹) و اگر چنین باشد، شیخ عطار، بدین حکایت تعلق خاطر و عنایتی خاص داشته و هنگام سرایش *منطق‌الطیر* آن را باز گفته است.

در این حکایت، شیخ صنعان که پیر زمان خود بوده و پنجاه سال عبادت کرده است، پس از دیدن رؤیاهای تکرارشونده، از کعبه متوجه و عازم بلاد کفر (روم) می‌شود که نماد تنزل و توجه به دنیا و امیال نفس است؛ «چراکه این تجربه در حریم زهد امکان وقوع ندارد. فرود از عالم روحانی به عالم جسمانی یعنی فرود از آنجا که فرشتگان بی‌گناه همواره در حال تسبیح و ذکرند، به میخانه، به خرابات مغان، به جایگاه گنهکاران. از دید تأویل شاعرانه یعنی فرود از عالم ساکن و سرد روحانی به عالم پر جنب و جوش و پر آب و رنگ جسمانی، عالمی که در آن شور و نشاط حیات و درد و رنج توأمان جریان دارند» (آتش‌سودا، ۱۳۹۱، ص. ۱۲). سفر شیخ صنعان از کعبه به روم، نمادی از سلوک عارفانه و کشف تاریکی‌های درون است که در ضمن آن بر لزوم تبعیت از پیر در سفر روحانی تأکید شده است. در غزلیات عارفانه عطار، تصویرهای غنایی از حالات و مقامات اولیا مطرح می‌شود؛ «او بارها شور و درد حلاج را در قصه پیر خویش به تصویر می‌کشد؛ تکرار بعضی احوال حلاج را در مقامات شیخ مهمه می‌خواند و احوال شیخ صنعان را که نزد او سیمای یک صوفی واقعی است همراه با ترسایچه و بت ترسا به تصویر می‌کشد و اشعار عارفانه‌اش رنگ قلندریات می‌گیرد. در این غزل‌ها سیر زاهد از مرتبه طامات تا آستانه خرابات، تحت تأثیر عشقی پر شور است» (زرین‌کوب، ۱۳۸۰، ص. ۶۶).

پیر در لغت به معنای سپیدموی است و در اصطلاح صوفیان، به معنی پیشوا و رهبری است که سالک، بی‌مدد آن به حق واصل نمی‌شود (رجایی بخاری، ۱۳۸۸، ص. ۸۷-۸۸). پیر، راهنمای معنوی است که بیشتر طریق عرفان را پیموده و به مسیر سلوک واقف شده و شایسته هدایت و پیش‌بردن شاگردان مکتب تصوف است. او راهنما و مرشد سالکان است و پیروی از او و احترام به رهنمون‌هایش بر مریدان بایسته است. «پیری شرایطی دارد؛ از جمله اینکه ریاضت کشیده باشد، حب دنیا نداشته و از محاسن اخلاق بهره‌مند باشد» (غزالی، بی‌تا، ص. ۱۰۲).

پیر یکی از کهن‌الگوهایی است که اولین بار یونگ آن را مطرح کرد. در روان‌شناسی تحلیلی یونگ که با اسطوره و ادبیات جهان به‌ویژه اساطیر و ادبیات شرق پیوند دارد، پیر فرزانه نمادی است از خرد سرشتین که در عرفان اشراقی از آن با عنوان عقل فعال یاد می‌شود. عقل فعال، همان «فرشته‌ای است که در پیکری انسانی و در نقش پیری روحانی، در عالم مثال، در افق دید روح سالک ظاهر می‌شود» (پورنامداریان، ۱۳۶۸، ص. ۲۵۰). در سفر زرتشت و دیدار او با وهمنه، فرشته بهمن، نماد عقل فعال به شمار رفته است. کهن‌الگوی پیر، معمولاً در رؤیا و تخیل فعال و در اسطوره و ادبیات «در هیئت ساحر، طیب، روحانی، معلم، استاد، گاه به صورت مردی کهنسال، پدر بزرگ یا هرگونه مرجع یاری‌دهنده ظاهر می‌شود» (یونگ، ۱۳۹۰) و قهرمان را راهنمایی می‌کند. «پیر راه‌های رسیدن به مقصود را می‌داند، نسبت به خطراتی که در پیش است هشدار می‌دهد و وسایل مؤثر مقابله با آنها را فراهم می‌کند» (یونگ، ۱۳۹۰). پیر فرزانه، تجسم معنویت، تعمق و بینش در چهره یک انسان است. از یک سو، نماینده علم و خرد و ذکاوت و اشراق و از سوی دیگر، نشان‌دهنده اراده مستحکم و یاری‌رساندن به دیگران است. این کهن‌الگو غالباً در مواقعی پدیدار می‌شود که سالک یا قهرمان، نیاز ضروری به بصیرت، اراده آهنین و قدرت تصمیم‌گیری دارد؛ اما موانعی سد راه شده و سالک یا قهرمان بدون راهنمایی او نمی‌تواند سفر خود را به انجام برساند. در همین هنگام، نقش آفرینی پیر فرزانه، قهرمان را از مخصصه می‌رهاند (طاهری و همکاران، ۱۳۹۰).

بیشتر عرفا از جمله صاحب‌المصباح الهدایه، پیر را دارای بالاترین درجه بعد از پیامبر اسلام (ص) و نایب نبوت می‌دانند. در تصوف و عرفان از پیر با عنوان «انسان کامل» یاد می‌شود. «در آثار عطار که شعرش به تازیانة سلوک معروف است،

چهره ابرمرد عرفان اسلامی، در گذرگاه هفت وادی *منطق‌الطیر* او روشن‌تر ترسیم شده است. این منظومه که در واقع یک نوع حماسه عرفانی است، شامل ذکر مخاطر و مهالک روح سالک است و عبور از این مهالک و مخاطر در طی هفت مرحله سلوک، حماسه روح و ارواح خداجوی و طالبان معرفت است. مسیری که عطار برای رسیدن به کمال پیش روی انسان قرار می‌دهد، شامل شریعت، طریقت و حقیقت است. او انسان کامل را کسی می‌داند که در این سه مرحله به کمال رسیده باشد. به اعتقاد وی، قدم گذاشتن در جاده سلوک برای رسیدن به سرمنزل حقیقت، بدون گذر از جاده‌های شریعت و طریقت امکان‌پذیر نیست. عطار در اشعارش پیوندی ناگسستگی بین ترک تعلقات و رسیدن به کمال بیان می‌دارد. در این راستا، عطار مردی معتقد و مؤمن شناخته می‌شود که پایه افکار عرفانی و موعظه‌های اخلاقی‌اش مبتنی بر اصول شریعت است» (قاسمی، ۱۳۹۲).

در حکایت بیان‌شده، برخلاف انتظار، پیر مرتکب اعمالی می‌شود که خلاف شریعت و حتی عرف جامعه اسلامی است و همین اعمال شیخ موجب می‌شود چهارصد مریدی که داشت او را رها کنند. باین حال، عطار در ضمن این حکایت، بر لزوم وجود پیر و اطاعت بی‌چون و چرا از وی حتی در امر خلاف شریعت نیز تأکید کرده است (عطار نیشابوری، ۱۳۸۵، ص. ۲۹۷).

۱-۱. بیان مسئله

عطار حکایت شیخ صنعان را ضمن مثنوی *منطق‌الطیر* آورده است که اثری عرفانی - تعلیمی است و مسالک و مهالک سلوک را به رهروان در قالب تمثیل می‌آموزد. از پژوهش‌های سابق و مؤخر چنین برمی‌آید که عطار، پیری نداشته و اویسی بوده است (ن.ک: فروزانفر، ۱۳۵۳، ص. ۲۹۹؛ داراشکوه، ۱۳۴۴، ص. ۳۲-۳۳). از لابه‌لای اشعارش نیز چنین دریافت می‌شود که ارادتی خاص به حلاج داشته که اویسی بوده است. بنابراین، سرودن حکایت شیخ صنعان به این شیوه دلپذیر، نشان از این دارد که شیخ نیشابور، تعلق خاطر و شیفتگی خاصی به روش ملامتی و قلندری که در غزلیاتش نیز نمایان است، داشته است. لاجرم، شیخ صنعان و صفات و ویژگی‌های او را به دیده اقبال می‌نگریسته است. هم‌اکنون از این روست که آگاهانه یا ناآگاهانه، اغلب جاهایی که در سخنانش از پیر نام برده، نشانی از شیخ صنعان دیده می‌شود. آنچه حکایت شیخ صنعان را ممتاز و برجسته می‌کند، مرتکب شدن اعمالی خلاف عرف و شرع از سوی پیر است؛ ارتکاب به اعمالی که حتی برای مسلمان عادی نیز عجیب و دور از انتظار است. حال آنکه در این حکایت، پیری که پنجاه سال عبادت پیشه کرده و چندین مرید دارد، به ناگاه کافر می‌شود و قرآن می‌سوزاند. همین وقایع بعید موجب اقبال بسیار به آن در آثار و دوره‌های بعدی شده است؛ به طوری که تا حدودی به شخصیت مورد علاقه حافظ نیز بدل شده و پیر در غزل حافظ، کمابیش ویژگی‌های شیخ صنعان را دارد. باوجود نسبت‌دادن ویژگی‌های شاخص به پیر به مثابه راهنمای طریقت در مسیر سلوک که در آثار متعدد عرفانی شرایط خاصی برای او در نظر گرفته شده است، هنگام خواندن دیوان غزلیات پیر نیشابور، در بیشتر غزل‌ها، خرقه‌سوزی، باده‌نوشی و زنا بستن به عنوان خصیصه پیر و راهنما به گونه‌ای توصیف شده است که اعمال شیخ صنعان را فریاد خواننده می‌آورد؛ در حالی که عطار در *منطق‌الطیر* حکایت شیخ صنعان را برای بیان عقبه‌ها و دشواری‌های راه سلوک، رسیدن از عشق مجازی به عشق حقیقی و لزوم اطاعت از پیر بیان کرده است. بنابراین، این پرسش‌ها مطرح می‌شود که پیر در غزل عطار چه ویژگی‌های مشترکی با شیخ صنعان در *منطق‌الطیر* دارد؟ آیا پیر در غزل عطار از داستان شیخ صنعان تأثیر پذیرفته است؟ باوجود اشتراک بین پیر در غزل عطار و شیخ صنعان، آیا

می‌توان ادعا کرد که شیخ صنعان، انسان آرمانی عطار بوده است؟

هدف از جستار پیش‌رو، شناسایی ویژگی‌های پیر در غزلیات عطار و بررسی تأثیر حکایت شیخ صنعان بر این ویژگی‌ها است. برای دستیابی به این هدف، از روش تحلیل محتوا استفاده شده و جامعه آماری تحقیق، تمامی غزلیات عطار نیشابوری است. همچنین، ابیات ۱۱۹۱ تا ۱۶۰۱ *منطق‌الطیر* (حکایت شیخ صنعان) به‌عنوان مبنای مقایسه با پیر در غزل‌های عطار در نظر گرفته است. به نظر می‌رسد عطار این داستان را در خاطر و حافظه خود داشته و هرگاه از پیر در غزلیاتش یاد می‌کند، آگاهانه یا ناخودآگاه ویژگی‌های مهم شیخ صنعان را به او نسبت می‌دهد؛ زیرا شیخ صنعان نمونه بارز پیری است که از دشوارترین عقبه‌های سلوک عبور کرده است. از نظر نگارنده، تفاوتی نمی‌کند که عطار چه مقدار از غزلیاتش را بعد از سرودن *منطق‌الطیر* و داستان شیخ صنعان سروده باشد؛ زیرا به احتمال زیاد این داستان مدت‌ها قبل در خاطر او وجود داشته است. البته اگر اطلاعات دقیقی درباره تاریخ سرودن تک‌تک غزلیات عطار وجود داشت، پاسخ به این پرسش خیلی راحت بود که نگاه عطار به پیر در غزل‌های قبل و بعد از سرودن داستان شیخ صنعان چه تفاوت عمده‌ای دارد.

۱-۲. پیشینه تحقیق

درباره عطار و مفهوم پیر در دیوان شعرای عارف مسلک، پژوهش‌های گسترده و ارزشمندی صورت گرفته است. از جمله آنها کتاب *رمز و داستان‌های رمزی در ادب فارسی*، اثر تقی پورنامداریان (۱۳۶۸) است که به‌طور مفصل به بحث پیر و نمادها و کهن‌الگوی آن پرداخته است. کتاب *صدای بال سیمرغ درباره زندگی و اندیشه عطار*، اثر عبدالحسین زرین کوب (۱۳۸۰)؛ کتاب *اندیشه عطار*، تحلیل افق اندیشه شیخ فریدالدین عطار نیشابوری، اثر قادر فاضلی (۱۳۷۴) و مقدمه‌ای که شفیع کدکنی (۱۳۸۵) بر *منطق‌الطیر* عطار نوشته و در آن هویت عطار، آثار او، بوطیقا و جایگاه او را در شعر فارسی بررسی کرده است، از دیگر منابع مهم در این زمینه هستند. افزون بر آثار یادشده، پژوهش‌هایی نیز در قالب مقاله درباره این موضوع انجام شده است که از جمله آنها می‌توان به مقاله‌ای با عنوان «تحلیل رمزشناختی داستان شیخ صنعان» (آتش سودا، ۱۳۹۱) اشاره کرد. این مقاله پس از تحلیل و رمزگشایی این حکایت به این نتیجه دست یافته است که هر یک از عناصر حکایت شیخ صنعان، رمزی از عناصری هستند که در سرگذشت انسان بنابر روایت متون مقدس وجود دارد. بنابراین، کعبه را نماد یا کهن‌الگوی بهشت، روم را نماد زمین، شیخ را معرف کهن‌الگوی آدم و دختر ترسا را نمونه ازلی حواء، پیامبر را نماد انسان کامل و مرید، کهن‌نمونه دل و دیگر مریدان را نماد ازلی مقدس‌نمایان و متظاهران دانسته است. هدف عطار از طرح چنین نمادپردازی، بیان این نکته است که عشق برای رسیدن به بقا و شناخت عمیق هستی (خودشناسی) کافی است؛ زیرا عشق هدف نهایی آفرینش است (آتش سودا، ۱۳۹۱، ص. ۲۱).

مقاله «بازخوانی داستان شیخ صنعان» (قلی‌زاده، ۱۳۸۷) با خوانشی تازه از این حکایت، بیان می‌کند که درون‌مایه و موضوع اصلی این داستان عبارت است از عشق‌ورزی و حرکت و تحول از عشق‌ورزی به سوی دین‌داری توأم با عشق‌ورزی. اگر عطار حرکت از حجاز به سوی اقصای روم، تغییر از خرقة پوشی به زناربندی، عبور از مسجد به سمت میخانه، روی برتافتن از اسلام و روی آوردن به ترسایی، برگشتن از مصحف‌خوانی و اقدام به قرآن‌سوزی و... را از عناصر و بن‌مایه‌های اصلی داستان خود قرار داده، بدین سبب است که این عناصر نماینده دو قرین متضادند و چون حرکت و تحول از حجاز به روم، کعبه به دیر، زهد به باده‌نوشی، ایمان به کفر، خداپرستی به بت‌پرستی است، به‌ناچار

باید از این عناصر تحول و حرکت از ظاهر به سمت باطن را استنباط کرد. داستان شیخ صنعان و حرکت او از حجاز به سمت روم و طواف آنجا و سپس بازگشت او از اقصای روم به سوی حجاز و باز رجعت دیگر بارش به سمت روم، اما برای نجات و هدایت دختر ترسا، با اسفار اربعه که غالباً پس از او در اذهان عارفان و فیلسوفان (از جمله ابن عربی و ملاصدراى شیرازی) نقش بست، مطابقت کامل دارد (قلی‌زاده، ۱۳۸۷).

در مقاله نقد و تحلیل حکایت شیخ صنعان «بر اساس نظریه فرآیند فردیت یونگ» (بزرگ بیگدلی و پورابریشم، ۱۳۹۰)، نویسندگان با توجه به نظریه فردیت‌یافتگی، نتیجه گرفته‌اند که حکایت شیخ صنعان طرحی کهن‌الگویی دارد که نه تنها در اساطیر و داستان‌ها که در نظام اجتماعی نیز همواره پویا و مکرر است و راز جاودانگی و دلنشینی آن نیز در همین نکته است. انسان همواره در تکاپوی رسیدن به شخصیتی کامل است و بی‌گمان این تجربه آن‌گاه محقق می‌شود که همچون پیر صنعان به فردیتی الهی دست یابد؛ فردیتی که از بازشناسی تمایلات، غرایز و جنبه‌های سرکوب‌شده و در سایه ناخودآگاه حاصل آمده است.

«تمثیل شیخ صنعان (روایت حال پیر از مسجد تا میخانه)» (جعفری صادقی، ۱۳۹۴) به این موضوع می‌پردازد که حکایت شیخ صنعان سرمنشأ آفرینش چندین مضمون در ادب فارسی شده است و از جمله آنها به از مسجد به میخانه رفتن، خرقة و سجاده به می شستن، خرقة در رهن میکده گذاشتن، با می وضو ساختن، باده‌نوشی و عاشق‌پیشگی صوفیان و زاهدان، خرقة بر زنار پوشیدن و... اشاره می‌کند. این مفاهیم در پیوندی تنگاتنگ با تمثیل شیخ صنعان رخ می‌نمایند و نخستین نمونه‌های کاربرد آنها در چند غزل از سنایی غزنوی مشاهده می‌شود. این مضمون‌ها در سخن بسیاری از غزلسرایان سبک عراقی با تفاوت‌هایی به کار گرفته شده است و به‌ویژه در سخن حافظ با ظرافت‌های تازه‌ای همراه شده و چنان که شیوه بیان ایهام‌آمیز اوست افزون‌بر معانی معمول و گذشته، تداعی‌کننده برداشت‌های تازه‌ای همچون از مسجد به میخانه رفتن است.

مقاله «مقایسه تجلی سیمای پیران در دیوان عطار و مولوی» (دستمرد و همکاران، ۱۴۰۰) به بررسی سیمای پیر در اشعار دو شاعر یادشده پرداخته و نتیجه گرفته است که عطار در راستای توصیف پیران، به واژه پیر بسنده نکرده و واژگانی مانند نام مبارک انبیای الهی، شیخ، رند، ساقی، پیر خرابات و... را به کار برده است. پیر عرفانی او، گاه مسجدنشین و اهل مناجات و سجاده و تسبیح است که خرقة و سجاده و تسبیح او، نمود تزویر و ریاست و گاه خرابات‌نشین و عشق‌باز و اهل شور و مستی است و اگرچه ظاهرش با عرف جامعه منافات دارد، باطنش پاک و تهی از ریاست. او در راستای وصال دوست، از همه تعلقات می‌گذرد و پاکبازی پیشه می‌کند تا جایی که جلوه‌ای از نور خدا شود. همچنین، در مقالات و کتاب‌های زیادی حکایت شیخ صنعان و مفهوم پیر در عرفا و آثار عرفای اسلامی تحلیل و بررسی شده‌اند؛ اما تاکنون پژوهشی به موضوع مورد نظر در جستار حاضر پرداخته است.

۲. بحث و بررسی

۲-۱. ویژگی‌های پیر در غزل عطار

در مقدمه منطق‌الطیر، شرح مفصلی درباره داستان شیخ صنعان، منبع حکایت و شخص شیخ صنعان آمده که مجموع آن بیان می‌کند که زنجیره داستان‌هایی که بر پیرنگ شیخ صنعان شکل گرفته است و از حدود قرن چهارم اسناد آن باقی

است، تا روزگاری نزدیک به عصر عطار ادامه داشته است و آخرین نمونه آن همان ابن سقا است. شفیع کدکنی با بررسی دقیق‌تر، چندین داستان و شخصیت تاریخی را که شباهت‌هایی با مضمون حکایت شیخ صنعان عطار دارند، شناسایی کرده است. از جمله این افراد می‌توان به عبدالرزاق صنعانی، ابو عبدالله اندلسی (مغربی)، ابن سقا، راقداللیل، ولی خانقاه سمرقندی و مؤذن بلخ اشاره کرد. وجه اشتراک این داستان‌ها با حکایت شیخ صنعان عطار در این موارد است:

- زاهدی اهل صلاح و شهره به دین‌ورزی، به دلیل عشق به زنی نامسلمان از اسلام خارج می‌شود؛

- خمر می‌نوشد؛

- بر صلیب/ بت سجده می‌کند؛

- زنار می‌بندد؛

- گوشت خوک می‌خورد؛

- به خوکبانی می‌پردازد؛

- قرآن را فراموش می‌کند؛

- قضای الهی عامل خروجش از اسلام است (شفیع کدکنی، ۱۳۸۵، ص. ۵۶-۶۴).

داستان شیخ صنعان در منطق‌الطیر، حول محور تحول روحانی و آزمون‌های عشق یک عارف کامل می‌چرخد. این داستان با روایت پیرمردی زاهد آغاز می‌شود که پس از پنجاه سال عبادت که مریدان بسیاری نیز دارد؛ در پی رؤیایی، از مکه به روم می‌رود و در روم عاشق دختری ترسا می‌شود. به خواست دختر، ترک اسلام می‌گوید؛ تا آنجا که خمر می‌نوشد، مصحف می‌سوزاند، زنار می‌بندد، خرقة می‌سوزد و... مریدان که در نصیحت او درمانده می‌شوند، به مکه بازمی‌گردند. مریدی در مجاورت کعبه، یاران را سرزنش می‌کند که چرا از شیخ خود در کفر، پیروی نکرده‌اند که وظیفه مرید، پیروی از مراد است. چله‌نشینی مریدان و تظلم به درگاه حق، برآورده شدن دعای مریدان، توبه شیخ و اسلام تازه کردن او و مسلمان شدن دختر ترسا از جمله مضامین موجود در این حکایت است.

بنابراین، می‌توان ویژگی‌های برجسته شیخ صنعان در داستان منطق‌الطیر را این‌گونه دسته‌بندی کرد: عاشق ترسازاده‌ای شدن، خمرنوشی، زنار بستن، خرقة سوزی، بت‌پرستی / کافر شدن، سوزاندن قرآن، خوکبانی و اسلام تازه کردن. از میان این ویژگی‌ها، خمرنوشی، زنار بستن و خرقة سوزی، بیش از سایر ویژگی‌ها در غزلیات عطار برجسته و ممتاز شده‌اند. جالب توجه است که در کنار پیر، این ویژگی‌ها به رند نیز نسبت داده شده و گاه رند و پیر به جای یکدیگر به کار رفته‌اند. به نظر می‌رسد اعتقاد عمیق عطار به اسلام و کتاب مقدس، مانع از آن شده که وی خویشکاری‌های «قرآن‌سوزی، خوکبانی و اسلام تازه کردن» را که در اصل داستان بوده و به‌ناچار در داستان شیخ صنعان نقل شده، به‌عنوان ویژگی‌های برجسته پیر در غزلیات خود تکرار کند.

۱-۲-۲. خمرنوشی

یکی از ویژگی‌های بارز پیر در غزل‌های عطار، می‌خواری و باده‌نوشی است. این موضوع اغلب با مفاهیمی همچون میخانه، میکده، مستی و بی‌خویشی، بی‌خودی و دردآشامی در دیوان عطار همراه می‌شود.

آمد بر پیر ما می در سر و می در بر
 پس در بر پیر ما بنشست چو هشیاری
 (عطار، ۱۳۹۲، ص. ۶۰۰)

در غزلی که بیت بالا از آن است، دو بار عبارت «پیر ما» آمده است و احتمال می‌رود منظور عطار از این عبارت، خودش بوده است. این غزل اشاره به داستان شیخ صنعان دارد و داستانی شبیه آن را در طول غزل دنبال می‌کند؛ ترسایچه‌ای مست و باده به دست نزد پیر می‌آید و از او می‌خواهد روی و ریا را کنار بزند و باده بنوشد. در نهایت پیر، می‌بی‌خویشی را می‌نوشد و جانش آتش می‌گیرد. در داستان شیخ صنعان نیز وقتی شیخ، دختر ترسا را می‌بیند، بندبند وجودش آتش می‌گیرد. این نشانه‌ها بیان می‌کند که پیر عطار در غزل فوق، شخصیت تمثیلی شیخ صنعان است. از بررسی غزلیات عطار می‌توان دریافت که پیر داستان‌های او، همچون شیخ صنعان از صومعه و مسجد به میخانه می‌رود و درد آشام می‌شود؛ یعنی ترک عبادت و زهد می‌گوید و به شادباش می‌پردازد. با این حال، در ادبیات عرفانی، می و باده اغلب استعاره‌ای از حقایق معنوی و تجربیات عرفانی عمیق هستند.

پیر ما از صومعه بگریخت در میخانه شد
 در صف دردی کشان، دردی کش و مردانه شد
 (عطار، ۱۳۹۲، ص. ۲۹۴)

«درد یکی از اصطلاحات پرسیامد در شعر عطار است. احوال قلبی و روحی را که به حظوظ نفس ممزوج و مشوب باشد و بقایای وجود هنوز در او باقی باشد، درد گویند و مراد از دردی کشان در ادبیات عرفانی صوفیان یکرنگ است. عطار با استعمال ترکیب وصفی درد آشام، آشامیدن درد را به پیر عاشق پیشه مست خویش نسبت داده و یکرنگی و اخلاص پیر خویش را می‌ستاید» (دستبرد و همکاران، ۱۳۹۸). با وجود معانی استعاری و نمادین برای هر یک از واژه‌های صومعه، میخانه و دردی کش، به نظر می‌رسد عطار با کاربرد این دست واژه‌ها، در یادآوری داستان شیخ صنعان تعمد دارد. به ویژه که در بیت زیر عبارت «پیر درد آشام ما» را به کار می‌برد، یعنی پیر خود را درد آشام، همچون شیخ صنعان معرفی می‌کند. از کعبه در خمار شدن و بیزاری از اسلام نیز این فرض را تقویت می‌کند:

چون راست کاندر کار شد وز کعبه در خمار شد
 در کفر خود دین دار شد بیزار شد ز اسلام ما
 (عطار، ۱۳۹۲، ص. ۱۰۵)

دیر مغان که معادل خرابات، میخانه و میکده است، یکی دیگر از اصطلاحاتی است که هم‌معنی خرابات و برای توصیف احوال پیر به کار رفته است.

در بیت بالا، پیر عطار از خرابات بیرون آمده و نعره مریدان، تداعی گر توبه شیخ صنعان و اسلام تازه کردن اوست. در عین حال، «خرابات، همان خراب شدن صفات و عادات نفسانی بشری و فانی شدن وجود جسمانی و روحانی است و خراباتی مرد کاملی است که معارف الهیه بی‌اختیار از او صادر می‌شود و پیر خرابات، مرشد و راهنمای کامل است که مرید را به ترک رسوم و عادات نفسانی وا می‌دارد. عطار در شعر خود ترکیب پیر خراباتی را تنها یک بار به کار برده است [که در زیر آمده است]؛ اما سروده‌های او درباره پیران خرابات‌نشین فراوان است» (دستبرد و همکاران، ۱۳۹۸).

پیر خرابات چو بانگم شنید
 گفت در آی ای پسر خرقه پوش
 (عطار، ۱۳۹۲، ص. ۴۰۷)

با اعتنا به مفهوم غزل، منظور از پیر خرابات، در بیت فوق، پیری است که با کمک خرابات و خمر به وحدت رسیده و

صفای باطن، خلوص و یکرنگی در وجودش موج می‌زند. «خرابات در لغت به معنی میخانه، قمارخانه و جای بدکاران است و در گذشته کانون انواع فسق و فجور بوده است؛ اما در اصطلاح صوفیان، عبارت است از خراب شدن صفات بشر و فانی شدن وجود جسمانی. دو اصل برای آن تعریف شده است: جمع خرابه؛ از آن‌رو که فسق و فجور در محلات حاشیه شهر و دور از انظار صورت می‌گرفته است؛ مشتق از خور به معنای خورشید و اصل آن خورآباد بوده و به اماکن و شعایر مهرپرستی اشاره دارد به معنی جایی که در آن خورشید را ستایش می‌کرده‌اند؛ اما از قرن ششم به بعد نزد عرفا معنای متعالی و نمادین یافته است» (خرمشاهی، ۱۳۸۷، ص. ۱۵۲-۱۵۳). در بیتی دیگر، خراباتی صفت به مفهوم فنا شدن اشاره دارد که ویژگی پیر و مرشد راه است. باین حال، با مقابل قرار دادن خرابات و کعبه، نگاهی به شیخ صنعان داشته است (عطار، ۱۳۹۲، ص. ۲۸۴). گاهی خرابات را بدون اشاره به نام پیر در شعر آورده است. از جمله در غزل‌هایی که آشکارا اوصاف شیخ صنعان را به کار برده است و از اشارات او می‌توان دریافت که مراد او از «یار ما»، «پیر ما» یا همان «پیر خرابات» است.

در ابیات دیگری که ذکر آنها در این مجال نمی‌گنجد، شخصیت مورد نظر عطار یا پیر او، با داشتن نشانه‌هایی همچون زهد و پارسایی، پرهیز از عشق، بر شدن به بام دیر و دیدن رخسار نگار، شباهت بسیار به شیخ صنعان دارد. اصطلاح دیگری که برای ذکر توصیف اوصاف پیر به کار رفته است، واژه خمار است که به می‌گساری و باده‌نوشی پیر اشاره دارد:

پیر ما بار دگر روی به خمار نهاد خط به دین برزد و سر بر خط کفار نهاد

(عطار، ۱۳۹۲، ص. ۲۱۱)

در این غزل نیز، شاعر می‌و خمار را در کنار خروج از دین و کفر برای پیر خود قرار داده است تا تداعی گر شیخ صنعان باشد. در بیت دوم همین غزل، شاعر کفر خود را ابتلایی الهی دانسته است که خود در آن اختیاری ندارد. «حق تعالی ناگاه او را به قدرت جذب کشد و از خلق بر باید هیچ بلانادیده و ناآزموده. احوالی اندر سر او پدید آورد که او را غیب کشف گردد... و بلای آن را کشیدن سازد و باک ندارد و بر وی سبک گردد» (رجایی بخارایی، ۱۳۸۸، ص. ۹۶).
در غزل با مطلع

پیر ما وقت سحر بیدار شد از در مسجد بر خمار شد

(عطار، ۱۳۹۲، ص. ۲۷۷)

نیز عطار از پیر خود یاد می‌کند که از مسجد به میخانه می‌رود و کافر می‌شود و در بین مریدانش (اهل اسلام) غوغایی برپا می‌شود که مشخصات شیخ صنعان است. اما فارغ از مشخصاتی که شیخ صنعان را تداعی می‌کند مقصود از «پیر ما» در این غزل حلاج است؛ زیرا در ابیات پایانی غزل، به صراحت به منصور حلاج و بر دار آویخته شدن او اشاره می‌شود. این غزل «سیر داستانی از زندگی حلاج را به زبانی نمادین از قطع پیوند با تصوف مدرسی تا نردبان دار ترسیم می‌کند» (مزروعیان و ایران‌زاده، ۱۴۰۱).

در غزلی دیگر، عبارت «پیر ما» دوباره به کار رفته و باز هم ویژگی‌های شیخ صنعان برای او ذکر شده است. ابیات این غزل بیان می‌کند که پیر عطار، رخت به خمار برده، خرقة سوخته، زنار بسته و عشق بر او غلبه کرده و دردنوش شده است:

بار دگر پیر ما رخت به خمار برد
خرقه بر آتش بسوخت دست به زنار برد
(عطار، ۱۳۹۲، ص. ۲۳۴)

در غزل با مطلع فوق، گرچه مفاهیم عرفانی افاده می‌شود، عطار ویژگی‌های شیخ صنعان را برای پیر والای خود و ذکر حالات او به کار برده که به نظر می‌رسد عطار در این کار تعمد داشته است. «عطار در چهارده غزل از پیر ما سخن گفته است که غیر از غزل فوق، تنها در یک غزل دیگر نشانه‌ای صریح در اختیار مخاطب قرار می‌دهد که ذهن او را به سمت داستان حلاج متوجه کند» (مزروعیان و ایرانزاده، ۱۴۰۱). در این دو غزل، عطار همچنان ویژگی‌های شیخ صنعان را برای «پیر ما» ذکر کرده، اما در آخر غزل، از انالحق گفتن و سر به‌دار شدن پیر سخن گفته است. در غزل‌های دیگر، نشانه‌هایی مانند آتش زدن خرقة، زنار بستن، رفتن به دیر مغان و خمر نوشیدن را برای «پیر ما» ذکر کرده که نشان می‌دهد پیر مدنظر عطار با شیخ صنعان مطابقت دارد.

۲-۲-۲. زنار بستن

شفیعی کدکنی در تعلیقات *منطق‌الطیر*، زنار را کمر بند ریسمان‌مانندی توصیف می‌کند که مسیحیان اهل ذمه در کشورهای اسلامی، به عنوان نشانه‌ای مشخص به کمر می‌بستند. در برخی موارد در ادبیات فارسی، زنار با گُستی زردشتیان، اشتباه گرفته شده است (عطار، ۱۳۸۵، ص. ۵۶۴). در داستان شیخ صنعان، شیخ پس از خوردن می، زنار را که مشخصه مسیحیان است به خود می‌بندد و با این اقدام، خروج از اسلام و پذیرش دین ترسایی را اعلام می‌کند (عطار، ۱۳۸۵، ص. ۲۹۴).

این ویژگی در غزلیات عطار نیز نمود یافته و یکی از مشخصه‌های بارز پیر عطار به شمار می‌رود. پیر در غزلیات وی زنار بر کمر می‌بندد. عمل زنار بستن، همانند خرقة سوختن، با اینکه معنای کنایی دارد و کنایه از خالص شدن اعمال و رهایی از قیود خلق است، ویژگی شیخ صنعان نیز هست.

مگر افتاد پیر ما بر آن قوم
مرقع چاک زد زنار در بست
(عطار، ۱۳۹۲، ص. ۱۵۲)

«قانون بستن زنار از طریق مسلمانان و تحمیل آن به مسیحیان این‌گونه بوده است که بستن آن از سوی مسیحیان خلاف قانون و بستن آن از سوی مسلمانان حرام و مرتکب شدن این عمل اگر کسی از روی محبت یا از روی دوستی دین آنان، اقدام به بستن این کمر بند کرده باشد؛ مستلزم کفر است» (ولایی، ۱۳۸۰، ص. ۶۴). زنار بستن در برخی غزل‌ها با خرقة سوختن، خرقة چاک زدن، رخت به خمار فکندن و کفر پیشه کردن همراه است که همگی از عناصر اصلی حکایت شیخ صنعان است (عطار، ۱۳۹۲، ص. ۱۱۵، ۲۵۴، ۲۶۲، ۲۷۷ و...). در غزل یکصد و هفتاد و پنج، عطار پیر خود را با ویژگی‌های شیخ صنعان و زنار بستن و کافر شدن، دین خود را قمار کردن در اثر عشق، توصیف می‌کند. در بیت آخر همین غزل، مسئله حل شده و مشخص می‌شود که منظور از می، حقیقت الهی و میخانه، خانه کبریا است. به عبارت دیگر، پیر با نوشیدن می تحقیق، بر اسرار الهی آگاه می‌شود (بسامد زنار بستن طی جدولی ذکر خواهد شد).

۲-۲-۳. خرقة سوختن

خرقة در لغت به معنای پاره قطعه‌ای از جامه است و در اصطلاح صوفیان جامه‌ای پشمین که از پاره‌هایی به هم دوخته

فراهم می‌آید و در حقیقت لباس صوفیان است که غالباً به رنگ سفیدی کبود و پیش‌بسته بوده که ناچار از سر بیرون می‌آورده‌اند (علوی، ۱۳۶۳، ص. ۹۳). دریدن خرقه به اختیار دور از شرط طریقت است و اگر کسی این عمل را مرتکب شود شایسته خرقه پوشیدن نیست. اصطلاح خرقه سوختن کنایه از رهایی از دورویی و ریاکاری و رسیدن به پاکی و خلوص است (علوی، ۱۳۶۳، ص. ۱۲۶). باین حال، در برخی موارد به معنای ترک عرفان، دین و مذهب نیز تفسیر شده است.

خرقه سوختن و قبله گردانیدن در غزل‌های عطار، برای توصیف «پیر مرقع‌پوش» و «پیر ما» به کار رفته است و معنی کنایی دارد. منظور از قبله گردانیدن، روی گرداندن از خلق و حفظ حضور قلب است. باین حال، این اصطلاح به‌طور ضمنی به داستان شیخ صنعان که از کعبه رو به سوی روم کرد، نیز اشاره دارد. همچنین، «پیر ما» که در این غزل با ویژگی‌های شیخ صنعان توصیف می‌شود، در واقع خود شیخ صنعان است که ترسا شده و تمامی تعهدات مسلمانی را کنار گذاشته است. در بیت‌های بعدی همین غزل به رویارو شدن پیر با دختر ترسا اشاره شده است:

تا که آن شمع جهان پرده برافکند از روی بس دل و جان که چو پروانه ناپروا شد

(عطار، ۱۳۹۲، ص. ۱۵۹)

در غزلی که بیت بالا از آن است (نیز در غزل ۱۶۶ و ۱۶۱ و...)، ماجرای در ضمن غزل نقل می‌شود که داستان شیخ صنعان را تداعی می‌کند. در این غزل نیز عطار از عبارت «پیر ما» برای اشاره به شخصیت اصلی داستان استفاده کرده است که نشان می‌دهد منظور وی همان شیخ صنعان است؛ زیرا ویژگی‌هایی را برشمرده است که در داستان شیخ صنعان وجود دارد. برای مثال در این غزل، بتی زیبارو با شکن زلفش پیدا می‌شود و پیر عطار با دیدن بت، خرقه چاک زده، ترسا می‌شود.... گفتنی است عطار در داستان شیخ صنعان از او با عنوان «پیر اوستاد» یاد کرده است. همچنین، عبارت «پیر ما» را همراه با خرقه سوختن به کار برده است که باز هم تداعی‌کننده شیخ صنعان است.

بار دگر پیر ما مفلس و قلاش شد در بن دیر مغان رهزن اوباش شد

میکده فقر یافت، خرقه دعوی بسوخت در ره ایمان به کفر در دو جهان فاش شد

(عطار، ۱۳۹۲، ص. ۲۷۷)

رفتن پیر به دیر مغان، خرقه‌سوزی و کفر پیشه کردن، ویژگی‌های شیخ صنعان است که عطار برای پیر خود قائل شده است (عطار، ۱۳۹۲، ص. ۵۹۳). در غزل دیگری نیز، شاعر با استفاده از عبارت «پیر ما»، باز هم اشاره به شیخ صنعان دارد. در این غزل نیز اعمالی مانند زنا بستن، خرقه آتش زدن، ترک اسلام گفتن و... به صراحت بیان شده است. در بخش‌های پیشین نیز به خرقه‌سوزی پیر اشاره شده بود و این عمل در کنار خمار و زنا بستن، به‌طور مشخص به داستان شیخ صنعان ارجاع می‌دهد.

۲-۲-۴. رندی

رند از واژگانی است که در غزل عطار مانند غزلیات سنایی و حافظ، مفهوم متعالی و عارفانه یافته است. این واژه به‌جای پیر و برای اعاده مفهوم پیر و شیخ به کار می‌رود و با شیخ صنعان پیوند دارد به این صورت که ویژگی‌های ذکر شده را داراست. «عطار گاه از واژگان رند و رندان برای تعبیر از پیران و مشایخ استفاده می‌کند. رند در معنی عرفانی کسی است که جمیع کثرات و تعینات و جویی ظاهری و امکانی صفات و عیان و تمام رسوم ظاهری و قیود محموله را رها کرده و

اسرار حقیقت را دریافته و از شریعت و طریقت فراتر رفته است، ظاهر خود را در ملامت دارد و باطنش سالم باشد، دوستدار ذاتی که از التفات به غیر خدا آزاد گشته است، به تمامی گرفتار او شده، جز او کسی را نشناسد و جز او نبیند و نیندیشد. او کسی است که تمام رسوم ظاهری و قید و بندهای معمول را رها کرده و محو حقیقت شده باشد، اسرار حقیقت را دریافته و شریعت و طریقت را طی کرده باشد؛ به عبارت دیگر، به هیچ قیدی جز خدا مقید نباشد» (دستبرد و همکاران، ۱۳۹۸). رند در غزل عطار، اغلب با واژه قلندر و خرابات هم‌نشین شده است. در غزل عطار، رند گاهی جایگزین پیر شده است و گاهی با ویژگی‌های حکایت شیخ صنعان تقریباً مطابقت دارد:

نعره رندان شنید راه قلندر گرفت کیش مغان تازه کرد قیمت ابرار برد
(عطار، ۱۳۹۲، ص. ۲۳۴)

در غزلی دیگر ترسا شدن شیخ را به رند شدن او تعبیر کرده است. بنابراین، برداشت او از رندی پیر، خلوص و یکرنگی اوست:

چو شیخی خرقه پوشیده برون شد چو رندی درد نوشیده در آمد
(عطار، ۱۳۹۲، ص. ۲۹۹)

«به نظر می‌رسد عطار در قالب اشعارش، از رند به‌عنوان پیر روحانی یا انسان آرمانی تعبیر کرده که باوجود تمامی صفاتش، در مقابل زاهد خانقاهی قرار گرفته و دارای شخصیتی ملامتی و قلندروار است» (دستبرد و همکاران، ۱۳۹۸). عطار بارها در سروده‌هایش ماجرای شیخ صنعان را وصف حال خود دانسته است و میان خود و شیخ تمایزی قائل نشده و به همین گونه، بارها خود را پیر دانسته و گاه در غزلی سراسر ویژگی‌های پیر را بیان کرده و درنهایت خود را پیر خوانده است. درباره رند نیز همین خصیصه در غزلش تکرار می‌شود یعنی واژه رند در غزل او دارای ویژگی‌های شیخ صنعان است، دوم اینکه خود را نیز رند توصیف می‌کند و سوم این که رند و پیر در کلامش با هم برابر هستند. در مجموع، «حرکت از مسجد به میخانه در غزل عطار در اکثر موارد با نشانه‌های موجود در داستان شیخ صنعان انطباق دارد؛ این در حالی است که خود عطار در دو غزل حلاج را پیر خود معرفی کرده است، درحالی که حداقل چهارده بار از تعبیر پیر ما در غزلیات خود بهره برده است. غیر از دو غزل که اشاره به حلاج و ماجرای «انا الحق» گفتن و بر دار شدن او دارد، غزلیات دیگر کاملاً منطبق با احوال شیخ صنعان است» (مزروعیان و ایران‌زاده، ۱۴۰۱). غیر از این در دیگر غزل‌ها، هرگاه شاعر از پیر نام برده، تعریفی به داستان شیخ صنعان زده است. همچنین، استفاده از عباراتی مانند زنا بستن و خرقه سوختن نیز به‌وضوح به این داستان ارجاع می‌دهد. جدول زیر تعداد غزل‌هایی را نشان می‌دهد که ویژگی‌های ذکر شده برای پیر مستقیماً با اوصاف بارز شیخ صنعان تطابق دارد.

ویژگی‌های شیخ صنعان در منطق الطیر	ویژگی‌های پیر در غزل عطار	بسامد	ویژگی‌های شیخ صنعان در غزل عطار	بسامد
عاشق ترسازاده‌ای شدن	عاشق ترسا شدن	۸	عاشق ترسا شدن	۲۶
خمرنوشی	خمرنوشی	۱۶	خمرنوشی	۴۹
زنا بستن	زنا بستن	۵	زنا بستن	۷۹
خرقه‌سوزی	خرقه‌سوزی	۶	خرقه‌سوزی	۱۱

۳۱	کافر شدن	۷	کافر شدن	بت پرستی / کافر شدن / قرآن سوزی
-	-	-	-	خو کبانی

به جز این تعداد، عطار در بسیاری از غزل‌های دیگر نیز به صورت غیرمستقیم به ویژگی‌های شیخ صنعان اشاره کرده است. او صفات و خصوصیات این شخصیت را برای پیر به صورت غیرمستقیم و برای حلاج، رند، قلندر و شخص خودش به طور مستقیم و غیرمستقیم به کار گرفته است. برای نمونه غزلی با مطلع:

ما هر چه آن ماست ز ره بر گرفته‌ایم با پیر خویش راه قلندر گرفته‌ایم

(عطار، ۱۳۹۲، ص. ۴۸۸)

نهاد در همه ابیات ضمیر «ما» است و شناسه فعل «ایم» نیز به شخص شاعر اشاره دارد. در ضمن این غزل به ویژگی‌هایی همچون کافر شدن و ایمان از سر گرفتن (اسلام تازه کردن)، ترک زهد ریا، زنا بستن و خرقه از تن بر گرفتن که همه یادآور حکایت شیخ صنعان است اشاره داشته و هم‌چنان که در بیت نخست تأکید کرده، پیر نیز در این مسیر همراه سراینده است. چنین نمونه‌هایی در غزل عطار بسیار است. برای نمونه در غزلی دیگر، داستان شیخ صنعان را به شیوه‌ای زیبا در قالب غزل گنجانده و خود را در مقام پیر یا شیخ، قرار داده است که ترسایچه‌ای لولی همچون بت روحانی، زنا و بت اندر دست، ناقوس و می اندر کف، از دیر برون آمده، شاعر (عطار) را خطاب قرار می‌دهد که باید از ننگ مسلمانی رها شود. عطار که سخن وی را درست می‌بیند، دل بدو داده، زنا بسته، خرقه می‌سوزد و قبله می‌گرداند و در ابیات پایانی غزل، آن ترسایچه شروطی برای عطار تعیین می‌کند که نتیجه عمل کردن به آنها، فریاد انال‌الحق بر آوردن است.

ای مرقع پشوش، در خممار شو با مغان پیوسته اندر کار شو
یا منادی کن انال‌الحق در جهان چون انال‌الحق گفته شد، بر دار شو

(عطار، ۱۳۹۲، ص. ۵۵۴)

در این غزل و نیز در غزل چهارصد و هشتاد و چهار، به طور مضمّر و پنهان، عطار، شیخ صنعان و حلاج را با صفات و ویژگی‌های مشترک و در قالب شخصیتی مشترک آورده است. از نظر نگارنده، عطار با تکرار این ویژگی‌ها به شکل‌های مختلف، از چهره پیر خود پرده برمی‌دارد و نشان می‌دهد که او به حسین منصور حلاج و شیخ صنعان اقبال و ارادتی ویژه داشته است.

در مجموع، فراوانی ویژگی‌های مشهور شیخ صنعان در غزلیات عطار که همراه شیخ، پیر، رند و... آمده، چنین است:

ویژگی‌های شیخ صنعان در غزل عطار	بسامد	درصد
زنا بستن	۷۹	۴۰/۳٪
خم‌نوشی	۴۹	۲۵٪
کافر شدن	۳۱	۱۵/۸٪
عاشق ترسا شدن	۲۶	۱۳/۳٪
خرقه‌سوزی	۱۱	۵/۶٪
مجموع	۱۹۶	۱۰۰٪

همان‌طور که مشاهده می‌شود، بیشترین فراوانی به ویژگی زنار بستن و کمترین فراوانی به خرقة‌سوزی اختصاص دارد. این امر با توجه به تفکر قلندری و ملامتی حاکم بر غزلیات عطار، منطقی به نظر می‌رسد.

۳. نتیجه‌گیری

شیخ صنعان در *منطق‌الطیر* ویژگی‌های برجسته‌ای همچون عاشق ترسازاده‌ای شدن، خمرنوشی، زنار بستن، خرقة‌سوزی، کافر شدن، قرآن‌سوزی و خوکبانی دارد. هریک از این اوصاف به صورت مستقیم و غیرمستقیم بارها در غزل‌های عطار تکرار شده است. بسامد ویژگی‌هایی که عطار مستقیماً برای پیر خود ذکر کرده است شامل خمرنوشی (۱۶ بار)، عاشق ترسازاده شدن (۸ بار)، کافر شدن (۷ بار)، خرقة‌سوزی (۶ بار) و زنار بستن (۶ بار) است. از این میان، ویژگی‌هایی همچون خمرنوشی، زنار بستن و خرقة‌سوزی در غزلیات شیخ نیشابور، هنگامی که پیر نسبت داده می‌شود که عاشق شدن مقدمه یا پیش‌زمینه آن و کافر شدن پیامد آن بوده است. افزون بر این، گاهی در غزلی تنها به یکی از ویژگی‌های شیخ صنعان اشاره می‌شود؛ اما سایر ویژگی‌ها به طور غیرمستقیم و در ارتباط با ویژگی اصلی بیان می‌شوند. همچنین، ویژگی‌های یادشده به طور غیرمستقیم بارها ذکر شده است؛ اما در این پژوهش، با توجه به تمرکز توصیفات مستقیم عطار از پیر، فقط مواردی مطالعه و تحلیل شده‌اند که عطار مستقیماً پیر خود را با آن صفات توصیف کرده است.

نتایج کلی پژوهش نشان می‌دهد که پیر نیشابور، شیخ فریدالدین عطار، تعلق خاطر و ارادت‌ی ویژه به شیخ صنعان داشته است و همچنان که در *منطق‌الطیر*، حکایت او را تمثیل لزوم داشتن پیر در سلوک عرفانی قرار داده و تبعیت از او را حتی در امر خلاف شریعت نیز واجب شمرده است، در غزلیات نیز پیر را به گونه‌ای معرفی و توصیف کرده که شیخ صنعان را تداعی می‌کند و ویژگی‌هایی که شیخ صنعان در عقبات سلوکش بدان دچار شد، همچون عاشق زیبارویی شدن، خمرنوشی، کافر شدن، قرآن‌سوزی، زنار بستن و خرقة‌سوزی، در غزل عطار نیز تکرار شده و به طور مستقیم برای ذکر اوصاف پیر به کار رفته است. اوصافی که عطار برای پیر در غزلیاتش به کار می‌برد، نشان می‌دهد که او شیخ صنعان را به عنوان پیر خود می‌پنداشته و به او اقتدا می‌کرده است. افزون بر آن، وی در دو غزل به طور مستقیم حلاج را پیر خود معرفی کرده و برای او نیز ویژگی‌هایی مشابه شیخ صنعان برشمرده است. بنابراین، می‌توان گفت که پیر در غزل‌های عطار، چه به طور پنهان و چه آشکار، صفات و ویژگی‌های شیخ صنعان را دارد و به شیوه و مسلک ملامتی و رندی گرایش داشته است.

منابع

- آتش سودا، ابراهیم (۱۳۹۱). تحلیل رمزشناختی داستان شیخ صنعان. *شعرپژوهی (بوستان ادب)*، ۴(۲)، ۱-۲۲.
<https://doi.org/10.22099/jba.2012.456>
 بزرگ بیگدلی، سعید، و پورابریشم، احسان (۱۳۹۰). نقد و تحلیل حکایت شیخ صنعان «براساس نظریه فرآیند فردیت یونگ». *فصلنامه ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناختی*، ۷(۲۳)، ۱-۲۹.
https://journals.iau.ir/article_511670.html
 پورنامداریان، تقی (۱۳۶۸). *رمز و داستان‌های رمزی در ادب فارسی* (چ. ۲). انتشارات علمی و فرهنگی.
 داراشکوه، محمد (۱۳۴۴). *سکینه‌الاولیا (تاراجند و محمدرضا جلالی نایینی، گردآورندگان)*. نشر علمی.
 دستمرد، فرزانه، سپهوندی، مسعود، و صحرايي، قاسم (۱۴۰۰). مقایسه تجلی سیمای پیران در دیوان عطار و مولوی.

مطالعات ادبیات تطبیقی، ۱۵ (۵۷)، ۳۳۵-۳۶۳. <https://doi.org/10.30495/clq.2021.681927>

رجایی بخارایی، احمدعلی (۱۳۸۸). *فرهنگ اشعار حافظ*. علمی.

زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۸۰). *صدای بال سیمرغ*، درباره زندگی و اندیشه عطار (ج. ۳). سخن.

جعفری صادقی، سید علی (۱۳۹۴). تمثیل شیخ صنعان «روایت حال پیر از مسجد تا میخانه». *تحقیقات تعلیمی و غنایی*

زیان و ادب فارسی، ۷ (۲۵)، ۷۲-۵۵. https://journals.iau.ir/article_520906.html

خرمشاهی، بهاءالدین (۱۳۸۷). *حافظنامه* (ج. ۱۸). انتشارات علمی و فرهنگی.

شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۸۵). *منطق الطیر عطار نیشابوری*. سخن.

طاهری، محمد، رضایی، فریبا، و آقاجانی، حمید (۱۳۹۲). بررسی و تحلیل کهن‌الگوی پیر فرزانه در رساله‌های سهروردی.

پژوهش‌های ادب عرفانی (گوهر گویا)، ۷ (۱)، ۱۰۵-۱۳۴. https://jpll.ui.ac.ir/article_16436.html

عطار نیشابوری، فریدالدین محمد (۱۳۸۵). *منطق الطیر* (محمدرضا شفیی کدکنی، مقدمه‌نویس و شارح). سخن.

عطار نیشابوری، فریدالدین محمد (۱۳۹۲). *دیوان عطار*، متن انتقادی (به‌اهتمام مهدی مدائنی و مهران افشاری). نشر چرخ.

علوی، پرتو (۱۳۶۳). *بانگ جرس* (ج. ۲). خوارزمی.

غزالی، ابوحامد محمد (بی‌تا). *تحفة الملوک* (محمدتقی دانش‌پژوه، گردآورنده). [نسخه الکترونیکی]

فاضلی، قادر (۱۳۷۴). *اندیشه عطار: تحلیل افق اندیشه شیخ فریدالدین عطار نیشابوری*. طلایه

فروزانفر، بدیع‌الزمان (۱۳۵۳). *شرح احوال و نقد و تحلیل آثار شیخ فریدالدین محمد عطار نیشابوری*. انجمن آثار ملی.

قاسمی، شهین (۱۳۹۴). انسان آرمانی در اندیشه عطار نیشابوری با رویکرد به عرفان اسلامی. *فصلنامه عرفان اسلامی*،

۱۲ (۴۴)، ۷۹-۱۰۷. <https://sanad.iau.ir/Journal/mysticism/Article/905377>

قلی‌زاده، حیدر (۱۳۸۷). بازخوانی داستان شیخ صنعان. *کاوش‌نامه*، ۹ (۱۶)، ۱۲۹-۱۶۲.

https://kavoshnameh.yazd.ac.ir/article_2408.html

کزازی، میر جلال‌الدین (۱۳۸۷). *پارسا و ترسا: گزارشی از داستان شیخ صنعان در منطق الطیر عطار نیشابوری* (ج. ۲).

آیدین.

مزروعیان، سعید، و ایران‌زاده، نعمت‌الله (۱۴۰۱). در جست‌وجوی نشانه‌های «پیر ما» در غزلی از حافظ. *پژوهشنامه متون*

ادبی دوره عراقی، ۳ (۱)، ۸۳-۱۰۳. https://motounadabi.razi.ac.ir/article_2249.html

ولایی، عیسی (۱۳۸۰). *ارتداد در اسلام*. نشر نی.

یونگ، کارل گوستاو (۱۳۹۰). *چهار صورت مثالی* (پروین فرامرزی، مترجم؛ ج. ۳). به نشر.

Reference

- Alavi, P. (2014). *Bang Jars* (2nd Ed.). Kharazmi. [In Persian].
- Atash Soda, E. (2012) Cryptographic Analysis of Sheikh Sanaan's Story. *Journal of Poetry Studies (boostan Adab)*, 4(2), 1-22. <https://doi.org/10.22099/jba.2012.456> [In Persian].
- Attar Neishabouri, F. (2006). *Mantiq al-Atir* (By M. R. Shafi'i Kadkani). Sokhan. [In Persian].
- Attar Neishabouri, F. (2013). *Divan Attar* (M. Madaini & M. Afshari, Critical Text). Charkh Publishing. [In Persian].
- Bozorg Bigdali, S., & Pourabrisham, E. (2011). Criticism and Analysis of Sheikh Sanaan's Story

- "Based on Jung's Theory of Individualization Process". *Mystical and Mythological Literature Quarterly*, 7(23), 1-29. https://journals.iau.ir/article_511670.html [In Persian].
- Darashkoh, M. (1965). *Sakineh al-Awliya* (By M. Jalali Nayini). Elmi. [In Persian].
- Dastmard, F., Sepahwandi, M., & Sahraei, Q. (1991). Comparison of the Manifestation of the Face of the Elderly in the Divan of Attar and Rumi. *Comparative Literature*, 15(57), 335-363. <https://doi.org/10.30495/clq.2021.681927> [In Persian].
- Fazeli, Q. (1994). *Attar's Thought: Analysis of the Horizon of Sheikh Farid al-Din Attar's Thought*. Talaiyeh. [In Persian].
- Forozanfar, B. (1974). *Biography, Criticism and Analysis of the Works of Sheikh Farid al-Din Mohammad Attar*. Anjoman Asar Melli. [In Persian].
- Ghazali, A. M. (n.d.). *Tuhfeh al-Muluk* (By M. T. Danesh-Pajouh). [Electronic Version]. [In Persian].
- Gholizadeh, H. (2008). Rereading the Story of Sheikh San'aan. *Kavashnameh*, 9(16), 129-162. https://kavoshnameh.yazd.ac.ir/article_2408.html [In Persian].
- Jafari Sadeghi, S. A. (2015). The Parable of Sheikh Sanan: The Story of the Old Man from the Mosque to the Tavern. *Quarterly Journal of Educational and Lyrical Research on Persian Language and Literature*, 7(25), 55-72. https://journals.iau.ir/article_520906.html [In Persian].
- Jung, C. (2011). *Four Exemplary Forms* (P. Faramarzi, Trans.; 3rd ed.). Beh Nashr. [In Persian].
- Kazazi, J. (2008). *The Pious and the Terrible: A Report on the Story of Sheikh Sanaan in Mantiq-ul-Tayr by Attar Neyshaburi* (2nd ed.). Aydin. [In Persian].
- Khoramshahi, B. (2008). *Hafez-nameh* (18th Ed.). Elmi & Farhangi. [In Persian].
- Mazrouian, S., & Iranzadeh, N. (2021). In Search of the Signs of "Our Elder" in a Ghazal by Hafez. *Research on Literary Texts of the Iraqi Period*, 3(1), 83-103. https://motounadabi.razi.ac.ir/article_2249.html [In Persian].
- Pournamdarian, T. (1989). *Cryptographic and Cryptographic Stories in Persian Literature* (2nd Ed.). Scientific and Cultural. [In Persian].
- Qasemi, Sh. (2015). The Ideal Man in Attar's Thought with an Approach to Islamic Mysticism. *Islamic Mysticism*, 12(44), 79-107. <https://sanad.iau.ir/Journal/mysticism/Article/905377> [In Persian].
- Rajai Bukharaei, A. A. (2009). *Dictionary of Hafez's Poems*. Elmi. [In Persian].
- Shafi'i Kadkani, M. R. (2006). *Mantiq-ul-Tair Attar Neyshaburi*. Sokhan. [In Persian].
- Taheri, M., Rezaei, F., & Aghajani, H. (2013). Study and Analysis of the Archetype of the Elder in Suhrawardi's Treatises. *Researches on Mystical Literature (Gohar Goya)*, 7(1), 105-134. https://jpll.ui.ac.ir/article_16436.html [In Persian].
- Velai, I. (2001). *Apostasy in Islam*. Ney Publishing. [In Persian].
- Zarinkoob, A. (2001). *The Sound of the Simorgh Wing, About the Life and Thought of Attar* (3rd Ed.). Sokhan. [In Persian].